

ECOLOGICAL ART IN THE AXIS OF HUMAN AND NATURE

Dr. Hakan ARIKAN¹

Abstract

From the historical adventure of man to the present, nature has undergone various changes and has shown its effect on human beings. Against all the destructive elements of nature, as the human developed his skills and thinking potential, he began to know nature and developed the ability to obtain all the resources that could be useful to himself. Historically, mankind's relationship with nature has come to a point with the industrial developments after the Enlightenment and the 19th century. Along with the excessive consumption caused by industrialization and technology, toxic emissions have caused changes such as soil, air and water pollution, climate change, migration movements with desertification and decrease in biological diversity. As a result of these negative effects, "Science of Ecology" has gained a political dimension both because of its great importance and the impact of global capitalism on social balances. The ecological consciousness, which emerged with the increase in environmental problems, especially the climate changes after 1960, not only did people return to nature, but this situation also had an effect on art and artists. Against the destruction of nature, artists have started to produce works with ecology in order to make nature livable and to enable people to discover nature again through art. These works with the theme of ecology formed the basic dynamics of the art, which is also called "Ecological Art".

Keywords: Nature, Art, Ecology, Environment, Human

İNSAN VE DOĞA EKSENİNDE EKOLOJİK SANAT

Özet

İnsanın tarihsel serüveninden günümüze değin doğa, çeşitli değişimlere girerek insan üzerinde etkisini göstermiştir. Doğanın tüm yıkıcı unsurlarına karşı, insan beceri ve düşünme potansiyelini geliştirdikçe, doğayı tanımaya başlamış ve kendine faydalı olabilecek tüm kaynakları elde etme yeteneğini geliştirmiştir. Tarihsel olarak insanoğlunun doğa ile olan ilişkisi, özellikle Aydınlanma ve 19. yüzyıl sonrasında gelen endüstriyel gelişmeler ile birlikte kopma noktasına gelmiştir. Sanayileşme ve teknolojinin yarattığı aşırı tüketimle birlikte, zehirli salınımlar toprak, hava ve su kirliliğine, iklim değişikliğine, çölleşme ile beraber göç hareketlerine ve biyolojik çeşitliliğin azalması gibi değişikliklere neden olmuştur. Bu olumsuz etkilerin sonucunda "Ekoloji Bilimi", hem büyük bir önem hem de küresel kapitalizmin sosyal dengeleri etkilemesinden dolayı politik bir boyut kazanmıştır. 1960 sonrası iklim değişiklikleri başta olmak üzere çevre sorunlarının artmaya başlamasıyla birlikte ortaya çıkan ekolojik bilinç, insanın yalnızca doğaya dönmesi ile kalmamış bu durum sanat ve sanatçı üzerinde de etkisini göstermiştir. Doğanın tahribatına karşı sanatçılar doğayı yaşanır kılmak ve sanat aracılığıyla yeniden insanın doğayı keşfetmesini sağlamak için ekoloji temalı işler üretmeye başlamışlardır. Ekoloji temalı bu işler "Ekolojik Sanat" olarak da nitelendirilen sanatın temel dinamiklerini oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Doğa, Sanat, Ekoloji, Çevre, İnsan

Giriş

İnsanların doğada yarattığı tahribatın sonuçları özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra daha çok hissedilir olmuştur. Bu dönemde çarpık kentleşmeye ek olarak, artan hava, su ve toprak kirliliği, doğal kaynakların bilinçsiz kullanımı, kimyasal atıklar ve küresel kapitalizmin yarattığı tüketim çılgınlığı sonucunda, tüm dünyada ekosistemi tehdit eden çevre sorunları baş göstermiştir. Bu gelişmeler karşısında çevre sorunlarının çözümü için "Ekoloji Bilimi" oldukça önem kazanmaya başlamıştır. Ekolojik konulara olan ilgi ve farkındalık ise, 1960'lı yıllarda gündemde olan çevre hareketlerini takiben

¹ Sorumlu Yazar E-mail: hakanarikan35arikan@gmail.com / Doi: 10.22252/ijca.878968

gelmiştir. 1968’li yıllardan itibaren daha fazla ortaya çıkan doğa tahribatının neden olduğu sorunlar, sanatta da yeni yaklaşım biçimlerini beraberinde getirmiştir. Sanatçılar, sanatsal ifade biçimlerinde müze ve galeri mekânlarının beklenti içinde olduğu sanat anlayışından uzaklaşarak, talep edilen üretimleri yapmayı reddeden ve temelde insan, doğa ilişkisi ekseninde işler üretmeye yönelmişlerdir. 1970 ve 80’lerde “Arazi Sanatı”, “Çevresel Sanat”, “Green Art”, “Toprak Sanatı”, “Hava Sanatı” “Ekolojik Sanat” vb. isimlerle tanımlanan dış mekân işleri, çevre katliamları sonrasında “doğa” sanatı örnekleri olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Bu süreçte sanat, var olan doğanın estetize edilmesinin aksine, tehlikede olan doğanın yıkımına karşı, tahribata uğramış alanları onarmak, çevresel konulara kalıcı çözümler bulmak, toplumsal bilinci geliştirmek, teknoloji karşısında doğayı daha değerli kılan bir bakış açısıyla zarar görmüş mekânları yeniden kazanmak, gibi rolleri üstlenmiştir. Çoğu zaman sanat ve sanatçının bu rolü kesin çözümler üretmese de, toplum üzerinde farkındalık yaratmayı başarmıştır.

1. Kavram Olarak Doğa

Sözlük anlamına bakıldığında doğa sözcüğünün Arapçadaki “tabiat”a karşılık kullanıldığı görülmektedir. Arapçadan Türkçeye geçtiği haliyle tabiat 1. İnsan faaliyetlerinin dışında kendi kendini sürekli olarak yeniden yaratan ve değiştiren güç, canlı ve cansız maddelerden oluşan varlığın hepsi, doğa; 2. Tabii özellik; 3. Bir kimsenin eğilimlerinin, içgüdülerinin hepsi, huy; 4. Güzeli ayırt etme yetisi anlamlarına gelmektedir (T.D.K. 1988:1397).

Doğa sözcüğü Grekçedeki “physis” sözcüğüne daha yakın durmaktadır. Physis, “physic” filinden türetilmiş olup, doğma, filiz verme dölleme anlamlarına gelir ve Latincedeki “natura” ile karşılanır. Burada physis’teki “büyüme” vurgusuna karşılık natura’da “doğum” ön plana çıkmaktadır. Physis kavramını Arapçadaki tabiat sözcüğünden ziyade Latince “natura” sözcüğü ve Türkçe “doğa” sözcüğünün daha yakın bir şekilde karşıladığı görülmektedir (Çilingir, 2018: 448).

1.1. İnsan ve Doğa İlişkisi

İlk çağlardan bu yana insanlar doğayla sürekli ilişki içinde olmuştur. Bu yakın ilişki onun varlık koşulları arasındaki en öncelikli etkileşimdir. Bu etkileşimin geri planında onun varlık düzleminde doğaya bağımlı bir varlık olması yatmaktadır. Fakat insanın içinde yaşadığı çevre ile kurduğu zorunluluk hep insanın kendi ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmiş ve insan topluluklarının aşama aşama gelişerek günümüzdeki medeniyeti oluşturması insan ve doğa ilişkisinin biçimlendirdiği bir sürecin sonucu olmuştur. Bu gelişim sürecinde ulaşılan her yaşam düzeyini bir önceki düzeyinden ayıran en önemli etkenlerden biri ise aynı zamanda insan ve doğa ilişkisindeki değişimi yansıtan üretim biçimlerindeki değişikliklerdir. Fakat insanın kültür tarihinde yarattığı bu değişiklikler sadece yaşamı şekillendirmekle kalmamış aynı zamanda doğa üzerindeki tahribat ve baskıyı da aynı oranda artırmıştır. Avcı toplayıcılıktan tarıma, gelişen tarım ve ticaretin ardından kitlesel ve seri üretime geçişle birlikte, doğa ve insan arasındaki ilişki biçimi de değişime uğramıştır (Birdişli, 2014: 28). Tarihsel olarak insan ve doğa arasındaki ilişki Aydınlanma Dönemine kadar olumlu bir seyir izlemiş ve bütün toplumlar insanı doğanın bir parçası olarak kabul eden doğal bir anlayış biçimini kabul etmişlerdir. Bu doğacı yaklaşıma göre insan doğanın bir parçasıdır ve yaşamını devam ettirebilmek için doğanın bütününe uyumlu bir şekilde yaşamak zorundadır. Fakat insanın bu uyumlu yaklaşımı ve doğaya yüklediği kutsallık tarihsel olarak incelendiğinde 15. ve 16. yüzyılda değişmeye başlamış insan, parçası olduğu doğanın etkisini kendi çıkarları doğrultusunda tek taraflı bir tutumla görmezden gelerek kendi konumunu merkeze alacak şekilde değiştirmiştir. Bu yaklaşım biçimi ise, insanın karşısında doğayı ikinci plana atmıştır. Özellikle Aydınlanma Döneminden itibaren insan ve doğa arasındaki ilişki biçimi tamamen boyut değiştirmeye başlasa da insan ve doğa arasındaki ilişkinin düşünsel yönünü, İlk Çağ filozoflarına kadar götürmek mümkündür.

İlk Çağ filozofları denilince akla antik Yunan felsefesi gelmektedir. Geniş bir zaman dilimini kapsayan İlk Çağ Yunan felsefe döneminde özellikle Sokrates öncesi dönem insan ve doğa araştırmalarına doğru bir yönelimin olduğu bir dönemdir. Fakat Thales ile başlayan doğa filozoflarının bu dönemdeki

yaklaşımları kendinden sonra gelen bütün felsefi tartışmaları etkilemiştir. İlk filozoflar olarak adlandırılan Thales, Anaksimenes, Anaksimondros gibi doğa filozofları var olan her şeyin arkasında yatan gerçekliğe ancak doğayı araştırarak ulaşabileceklerini düşünmüşlerdir. Bu yaklaşım biçimi doğaya bir kutsallık anlayışını da beraberinde getirmiştir. Doğa filozoflarının yaklaşım biçimlerinin aksine Sofistler ve Sokrates felsefi düşüncenin yönünü doğadan insana, insan doğasına ve topluma çevirmişlerdir. Fakat Sokrates sonrası Platon ve Aristo doğa filozofları gibi doğaya bir kutsallık yüklemeseler de, doğacı anlayışa paralel evren tasavvurunda bulunmuşlardır.

Platon doğal dünyayı önemsemeyerek aşağı bir alan olarak ele alsa da Aristoteles için doğa, içinde hayat taşıyan doğal cismin bir gerçeklik derecesi olarak tanımladığı ruh ile doğaya göndermede bulunmaktadır. Aslında Aristoteles'in ruh kavramsallaştırması geleneksel doğa anlayışının bir parçasını oluşturmaktadır. Bu anlayışta kozmik düzen, insanın dünyevi ve öte dünyaya ait varlıklar arasında yerini aldığı büyük bir ilişkiler ağı oluşturur. Aristoteles'e göre yaşamı meydana getiren bu ilişkisel ağlardan herhangi birinin sekteye uğraması kozmik düzenin bozguna uğraması anlamına gelmektedir (Maltaş, 2015: 17).

Orta Çağ'a gelindiğinde ise, Skolastik felsefe insanı, işlemiş olduğu ilk günah yüzünden, doğa karşısında aciz bir varlık olarak tanımlamış ve insanın doğa karşısındaki eylemlerinin doğrudan sekteye uğramasına neden olmuştur. Bu anlayış biçimine göre sınırlı bir canlı olan insan öncelikle inanmalı ve tanrının gücüne teslim olmalıdır. Tanrının insan için gönderdiği kutsal kitabında doğanın yasaları verilmiştir. Bu verilene karşı insanın sorgulama ve araştırmaya girişmesi, tanrının varlığını inkâr etmek anlamına gelmektedir. İnsanın dünyadaki görevi kiliseye itaat etmek ve bu dünyadaki misyonunu tamamlamaktır. Daha çok doğal gelişim süreci içerisinde şekillenen ve dini dogmalarla tanımlanan jeosantrik dünyayı evrenin merkezine alan bu görüş özellikle 15. yüzyılda toplumsal, kültürel, ekonomik ve pozitif bilimlerin gelişmesiyle yıkılmaya başlamıştır. Bu dönemde Orta Çağ skolastik felsefenin sorgulanması, Hümanizm akımı ve dinde reform niteliğinde değişimler ile insan ve doğa arasındaki köklü değişimlerin nüveleri baş göstermiştir. Böylece Orta Çağ'da doğa karşısında eksik olan insan Rönesans ile birlikte etkin olarak yerini almıştır.

Bilimsel devrim olarak kabul edilen Copernicus'un evrenin merkezinde güneşin olduğunu saptaması, ardından Galileo'nun dünyanın bir küre şeklinde olduğunu ve güneşin etrafında döndüğü görüşüyle birlikte doğa yasaları, dogmatik bakış açısından çıkarılarak bilimsel bakış açısıyla matematiksel bir dil kullanılarak ifade edilmeye başlanmıştır. Doğanın insan karşısındaki üstünlüğüne karşın, insanın doğaya egemen olma çabası olarak da tanımlanabilecek bu süreç Newton ile birlikte doğayı insanoğluna hizmet etmekle yükümlü gören anlayışın da başlangıcı olmuştur (Erdoğan, Ertop, Özdemir, 2020: 173). İlk Çağ filozoflarında doğa üzerinde hâkimiyet kurma düşüncesi olmamasına karşın 17. yüzyılda bilimsel ilerlemelerin sonucu oluşan yeni doğa algısı insanın ve aklın merkeze alındığı, her şeyin ölçüsünün insan olduğu bir anlayış biçimi yaratmıştır. Nitekim modern felsefenin kurucusu olarak kabul edilen Descartes da doğa görüşünü tamamıyla mekanik bir düzen üzerine inşa etmiştir. Fakat insanın doğa algısının gerçek manada dönüşüme uğraması 15. ve 16. yüzyılda temelleri atılan Aydınlanma Dönemi ile gerçekleşmiştir. 17. ve 18. yüzyıl Aydınlanma Çağı, batı uygarlığının yeni insan ve toplum inşa etme projesinin düşünsel ve felsefi temellerinin atıldığı çağ olmuştur. Merkezinde akıl ve insan vardır. Bu süreçte ortaya konulmak istenen, akıl ve bilim ışığında mekanik bir insan ve doğa açıklaması olmuştur (Çüçen'den akt. Erdoğan, Ertop, Özdemir, 2020: 173).

Aydınlanma süreci ile birlikte insanın doğa üzerindeki hâkimiyet kurma çabalarına karşı Adorno ve Horkheimer, "*Aydınlanmanın Diyalektiği*" isimli eserlerinde modern zamanlarda doğanın üzerinden gerçekleşen tahakküm ve sömürünün insanın insan üzerindeki tahakküm ve sömürsünden ayrı düşünülmemeyeceğini vurgulayarak aydınlanmanın eleştirisini yapmışlardır. Onlara göre Aydınlanma, akıl, bilim ve ilerleme, modern ilkeler temelinde geleneği reddeden, birey insan temelli bu yeni dünyada 18. ve 19. yüzyıllarda gerçekleşen sanayi devrimleri sonucu sermaye biriktirmeye dayalı yeni bir ekonomi politiğin ortaya çıkmasıdır (Çebi, 2021: 31-32). Bu bağlamda Aydınlanmanın Diyalektiği'nin genel tartışması, yüzyıllar boyu doğanın Batı kültüründe işgal altına alınmasının

sonuçları ve buna paralel olarak araçsal aklın tanrısal bir seviyeye çıkarılmasını vurgulayan bir çözümlenme içermektedir (Su, 2014: 58-63).

Sürekli gelişen endüstriyel ve teknolojik gelişmeler ile birlikte insan ve doğa arasındaki ilişki, neredeyse kopma noktasına gelmiştir. Endüstri Devrimi'nin tetiklediği teknolojik gelişmeler ilk köy ve kasabalardan kentlere göçü arttırmış ve kentlerde barınma ihtiyacı kontrol edilemeyen ve planlanamayan bir yapılaşmaya neden olmuştur. Hızla artan motorlu taşıt, fabrika ve üretim tesisi sayısı, kentlerin enerji ihtiyacını karşılamak için yapılan barajlar, yeşil alanların, akarsuların ve ormanların yok edilmesine yol açarak doğa üzerinde önemli ölçüde bozulmalara neden olmuştur. İnsanı çevre sorunlarının odağı haline getiren bu yaklaşım biçiminin temelinde kuşkusuz Bacon, Descartes ve Newton gibi bilim ve düşün insanlarının dile getirdiği ve doğanın insanın emrine sunulmuş tüketilebilecek bir ürünmüş gibi değerlendirmesini de içeren bu yeni paradigma etkili olmuştur. Şüphesiz insanın kendisini doğanın efendisi olarak görmeye başlamasına iktidar mücadelesi de eklenince giderek her yönü ile doğayı kontrol altına alma gücü de artmış kontrol zamanla sömürüye, sömürü de insanın etik değerlerden uzaklaşmasına neden olmuştur (Gül, 2013: 18-19). İnsanın doğa üzerinde tahakküm kurmaya başlaması ekolojik dengeden yoksun çevre sorunlarının orta çıkmasında önemli bir etken olmuştur. Günümüzde teknoloji konusunda hayal gücünün sınırlarını zorlayan insan, bu başarısını insan ve insan, insan ve doğa ilişkisinde gösteremeyerek sınıfta kalmıştır. Sonuç olarak; aklın kılavuzluğundaki yeryüzü, bugün geri dönüşü mümkün olmayan felaketlerin merkezi durumundadır.

2. Bilim Olarak Ekoloji

Bilim dilinde “*ecology*” teriminin anlamının oluşması ve değişerek günümüze kadar gelmesi yaklaşık 150 yıllık bir dönemi kapsamaktadır. 1866'dan günümüze “*ecology*” konusunda oldukça geniş bir kaynak mevcuttur. Özellikle 1913'te “*The Journal of Ecology*” ve 1920'de “*Ecology*” isimli iki dergi başta olmak üzere konuyla ilgili birçok dergi yayınlanmıştır. Ecology teriminin ilk türetilmesinin belirsiz olmasına rağmen, Alman dilbilimci Ernst Haeckel'in bu terime anlam verdiği konusunda bir uzlaşma vardır. Ecology terimi, Ernst Haeckel tarafından felsefe ve dilbilim üzerine 1866 yılında yazılmış “Genel Morfoloji” kitabında ele alınmıştır. Haeckel burada Charles Darwin'in fikirlerini temel alarak, canlı türlere ait karşılıklı ilişkilerin özel bir bilim dalının konusu olabileceğini ifade etmiş ve ekolojiyi “organizmalarla çevreleri arasındaki ilişkilerin bilimi olarak” olarak tanımlamıştır (Sevgi, 2015: 30). Haeckel terimi eski Yunanca “Oikos” (evcik) ve “logos” (bilim) kelimelerinden türetmiştir (Kışlalıoğlu, Berkes, 2019: 39). Haeckel ekoloji terimini 19. yüzyıl bilimi koşullarında ortaya koymuştur ve bu terim o dönemde bağlamsal ve holistik biyolojiye geçişi açıklamaktadır (Çebi, 2021:16-17). Ekoloji sözcüğü her ne kadar Haeckel tarafından dile getirilse de profesyonel bir statü kazanması gereken en son bilim dalı olan “ekoloji” 1930'lara kadar bu statüyü kazanamamıştır (Porrit, 1989: 18).

Ekoloji bilimsel bir disiplin olarak 19. yüzyıl sonunda şekillenmeye başladıysa da doğanın keşfi çalışmaları çok daha öncelere gitmektedir. Alexander von Humboldt 1799 ve 1804 yılları arasında Güney Amerika'da yaptığı gezilerde doğayı bilimsel bir yaklaşımla inceleyen ve tanımlayan ilk insanlardan biri olmuştur. Humboldt doğanın kendi içinde birbiri ile ilişkili bütüncül yapılardan oluştuğunu söyleyerek, Antik Yunanca kosmos (evren) kavramından esinlenmiştir. Humboldt aynı zamanda insan kaynaklı iklim değişikliğini de erken bir dönemde fark edip dile getiren ayrıcalıklı insanlardan biri olmuştur. Alman doğa bilimcisi Humboldt 30 yıllık çalışma ve gözlemlerini değerlendirerek bütünsel yaklaşım ilkesi ile “*Bitkilerin Tarihi*” adlı eserlerini kapsayan 30 ciltlik dev eseriyle bugünkü şekli ile anladığımız ekolojinin olgunlaşmasını sağlamıştır (avesis.istanbulc.edu.tr). Humboldt'un çalışmalarını inceleyip oldukça etkilenen Charles Darwin'de Humboldt'un tezini geliştirerek evrim kuramını ortaya koymuştur. Yine ekoloji bilimsel bir kavram ve disiplin olarak adlandırılmadan önce Fransız düşünür Charles Fourier 19. yüzyıl başlarında sanayileşme ve kapitalizm eleştirileri temelinde sosyo ekonomik bir sömürü ile doğanın tahrip edilmesi arasındaki bağı da ortaya koymuştur. Fourier “Falanster” olarak adlandırdığı ütopyik komünal yaşam biçimi temelinde ekolojik krize yönelik çözüm önerileri günümüzde dahi önemli katkılar sunmaktadır. Sonuç olarak; ekoloji her

ne kadar 19. yüzyılda ortaya çıkıp gelişse de, kuramsal çalışmaların çoğunluğu 20.yüzyılda gerçekleştirilmiştir (Çebi, 2021: 16-19).

Günümüzde ise ekoloji, dünyanın en büyük problemi olarak artık 19. yüzyıl ürünü olan sosyoloji, siyaset bilimi, psikoloji, ekonomi gibi sosyal bilimler yanında felsefe, sanat, etik hatta edebiyat eleştirilerine kadar disiplinler arası bir konu haline gelmiştir.

2.1. Ekolojik Hareketlerin Gelişim Süreci

Descartes ve Bacon ile modern felsefenin oluşmaya başlamasıyla akli hakim güç olarak görmeye başlayan insan, böylelikle aklın kılavuzluğunda dünyanın yeni efendisi olarak ortaya çıkmıştır. Avrupa'da 18. ve 19. yüzyılda başlayan Sanayi Devrimi ile birlikte doğa üzerinde tahakküm kurma düşüncesi onun tamamen bir sömürü nesnesine dönüştürülmesine neden olmuştur. Buradan hareketle doğanın sunduğu bütün kaynaklar bilimsel gelişmeler ile birlikte insan tarafından bir laboratuvara dönüştürülmüş böylece insanın kutsallık atfettiği doğa mistiklikten tamamen mekanik bir boyutta algılanmaya başlamıştır. Her şeyin akıl yolu ile tasarlandığı, insan merkezli kuramsal bilginin doğayı dışarıda bırakması ve doğayı tamamen bir sömürü nesnesine dönüştürmesi sezgisel bilgiye ve insanın doğayla duygusal bağına önem veren çevreci etik kuramların da ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1876 yılında ekolojinin bir bilim olarak ortaya çıkmasıyla beraber doğal denge ve onun bir parçası olan doğal varlıkların korunması gereği insanlığın gündeminde yer almaya başlamıştır (Çay, 2021: 254). Tüm bu gelişmeler ekolojinin toplumsal bir hareket olarak yapılanması ve siyasallaşma sürecini de beraberinde getirmiştir (Ceritli, 2001: 214).

Ekolojik hareketlerin çoğu yerel düzeyde ve politik olarak bağımsız vatandaş inisiyatifi olarak başlamıştır. Vatandaş inisiyatiflerinde elde edilen başarı çevre hareketlerinin ulusal ve uluslararası bir şemsiye altında toplanmalarına öncülük etmiştir (Göktoğa, 2013: 131). Bu durumda özellikle 1960 sonrası ekolojik hareketlerin gelişmesi açısından çok önemlidir. Bu dönem öğrenci hareketleri, barış girişimleri, anti nükleer hareketler ve kadın hareketlerinin oldukça yoğun olduğu bir dönem olmuştur. Önceleri sol yelpaze içerisinde gelişen bu hareketler giderek tüm toplum içinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Ekoloji çalışmalarının artması ile birlikte 1960 sonrası yaygınlık kazanan toplumsal hareketlere ekolojik bir karakterin de eklendiği gözlenmiştir. 1962 yılında insanların doğal yaşam üzerinde güçlü olumsuz etkisine karşı Rachel Carson'un "Silent Spring" (Sessiz Bahar) isimli eseri de ekolojik hareketler ve yeni ekoloji çağının başlangıcı olarak kabul edilmesi açısından önemlidir. Carson'un çalışmalarını takiben 1962-65 yılları arasında Avrupa ve Amerika'da doğal çevreye verilen tahribatlar, tarım ilaçlarının gelişi güzel kullanılışı, su ve toprak örtüsünün bozulmasını konu edinen bir dizi hareket kendini göstermeye başlamıştır (Kartal, Nisa Kartal, 2020: 763). 1968'e gelindiğinde "Gerçekçi Ol, İmkansız İste" sloganıyla tüm dünyaya damgasını vuran gençlik hareketi, toplumsal hareketler ve ekolojik hareketlerin dönüşümü açısından da yeni bir dönemin başlangıcı olmuş, bu süreç örgütlü ekolojik yapılanmaları da beraberinde getirmiştir. Bu yapılanmaların en önemli olanları 1969'da kurulan "friends of earths" ve 1971 yılında kurulan "Greenpeace" tir. Yine aynı yıllarda Almanya'da hareketlilik yaratan "yurttaş inisiyatiflerinin" çevre sorunlarına değinmeleri yükselmekte olan ekolojik krizin politikleşmesi noktasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Ekolojik hareketlerin özellikle Avrupa'da giderek yükselişe geçmesiyle birlikte yeşil bir yaklaşım benimseyen partiler kurulmaya başlanmıştır. Bu yaklaşım ile birlikte 1973'te kurulan ilk parti İngiltere'deki "Ekoloji Partisi" olmuştur. İlerleyen süreçte Almanya'da Yeşiller Partisi'nin 1983 yılında parlamentoya girmesi ekolojik hareketlerin önemli başarılarından bir tanesi olarak kabul edilmektedir. Bu kazanımları Avrupa'da İsviçre ve Belçika gibi ülkeler takip etmiştir (Tırış, 2018: 17-18). Başlangıçta kurulan yeşil partilerin ortak özellikleri; güçlü ekolojik ve anti nükleer düşünceye dayanma, üçüncü dünyayla bütünleşmeyi ön görme, silahsızlanma talepleri, eşitlik ve adalet üzerine kurulu örgütsel bir yapılanma olduğu ileri sürülmüştür. Ancak da sonra yapılan araştırmalarda yeşil partilerin büyük bir çoğunluğunun ekoloji değil, klasik liberal değerler üzerine kurulu ekolojik parti olmaktan çok yeni düzen partileri olduğu görülmüştür (Göktoğa, 2013: 133). 1990 sonrası küresel ısınma ve iklim değişikliklerine bağlı olarak çevre sorunlarının giderek daha da artmaya başlamasıyla birlikte ortaya çıkan ekolojik bilinç, insanın

yalnızca doğaya dönmesi ile kalmamıştır. Toplumu ayakta tutan değerlere sahip kendini öteki olarak dışlanmış, ezilmiş olarak hisseden insanları da bu yapay dünyadan uzaklaştırmaya ve ilerleme terimine karşı çıkmaya zorlamaya başlamıştır (Torunoğlu, 2006: 13). Son yıllarda ise gelecek kuşakların açlık ve yoksulluk yaşamaması, temiz sağlıklı bir dünyada, kendilerinden emin, mutlu ve huzurlu bir yaşam sürmeleri için ekolojinin önemi daha da anlaşılmalıya başlanmıştır. Gelecek kuşaklarda ekolojik bilinç farkındalığı oluşturma ve yaşamı sürdürülebilir kılmak, sanatın da ilgi alanlarından biri haline gelmiştir.

2.2. Sanat ve Doğa İlişkisi Ekseninde Ekolojik Sanat

Sanatın tarihi, insanların topluluk olarak birlikte yaşamaya başladığı ilk zamanlara kadar gitmektedir. İnsan, en başından beri karşısında sürekli savaşıacağı doğayı bulmuştur. Bu mücadele içinde hayatını sürdürebilmek için doğa güçlerini hem kendi isteğine göre değiştirmiş hem de kendi kendini var etme başarısını göstermiştir. Sanatın kökeni de bu var olabilmek çabası içinde aranmalıdır (Frago'dan akt. Doğan, 2017: 4). Doğa sanat için bir ilham kaynağı ve sanat tarihi boyunca sanatçının yaklaşım biçiminin de özünü oluşturan imgenin ana kaynağı olmuştur. Geçmişten günümüze doğa ile iç içe hareket eden insan yeni bir doğa farkındalığı geliştirmeye başlamıştır.

Dünyanın küreselleşmesinin bir sonucu olarak kültür endüstrisi ve sanayileşmeye hizmet etme ihtiyacı ile tahrip edilen doğa, bütün dünya insanlarını etkilediği gibi, sanat ve sanatçı içinde önemli bir sorun teşkil etmeye başlamıştır. 19. yüzyılın sonlarında başlayan Endüstri Devrimi ile tahrip edilen doğa, farklı disiplinlerden birçok sanatçı tarafından sanatın konusu ve malzemesi olarak kullanılmış ve değerlendirilmiştir. Özellikle 1960'lardan günümüze kadar uzanan süreçte, değişen ve gelişen çevre algısı çevre sorunlarını kapsayan kaygılara doğru evrilen birbirinden farklı sanat oluşumlarını da beraberinde getirmiştir (Mamur, 2017: 1002). Bu oluşumlar doğal kaynakların yanlış kullanımının korkunç boyutlara vardığını ifade etmek, doğa ile insan arasındaki ilişkiyi tekrar canlandırmak, doğayı koruma bilincini gerçekleştirmek ve insanın çevresindeki organik yaşamla bütünleşmesini sağlamayı amaçlamışlardır. Bu yaklaşım biçimleri "Ekolojik Sanat", "Arazi Sanatı", "Yeryüzü Sanatı", "Toprak Sanatı", "Çevresel Sanat", "Hava Sanatı", "Green Art", "Restoration Art", "Ecoventions", "Sustainable" gibi isimlendirmelerle tanımlanan sanat anlayışlarının başlangıcını oluşturmuştur (Karavit, 2008: 90). Bu isimlendirmeler arasında tam olarak bir sınırlama yapılmamasına rağmen kullanılan materyal ve amaçları konusunda farklılıklar mevcuttur. Fakat doğaya dönük duyarlılık yaratmak, çevre bilinci konusunda farkındalıkları beslemek insan ve doğa arasındaki ilişkiyi canlandırmak konusunda benzer kaygılara sahiptir. Ekolojik sanatın öncü isimleri olarak nitelendirilen Heln Mayer ve Newton Harrison çifti de benzer kaygılarla üretimlerde bulunan her türlü materyal ve teknikten yararlanan geniş perspektife sahip sanatçılardandır.

Heln Mayer ve Newton Harrison çiftinin yerel yönetimlerle işbirliği içinde gerçekleştirdiği projeler kamuoyu yaratma konusunda oldukça etkili olmuştur. 90'larda Hollanda hükümeti, sanatçıları büyük bir konut alanı inşa projesi kapsamında yeşil alan yönetimi problemini çözmek üzere davet etmiştir. Sanatçılar bölgede havadan yapılan büyüleyici video çekimleri ve çizimler eşliğinde Hollanda haritasını ters yüz basarak bir yerleştirme gerçekleştirmişlerdir. (Görsel 1-2) Yetkililer tarafından önce tepkiyle karşılanan bu hamle, sonrasında hükümetin yürüttüğü yanlış çevre politikalarına ikna edici bir eleştiri olarak kabul görmüştür (Susamoğlu, 2018: 101).

Görsel 1-2. The Harrison Studio, "A Vision For The Green Heart Of Holland" , 1984.

Kaynak: exhibits.stanford.edu/harrison.(Erişim Tarihi: 29 Ocak 2021).

Sanatçıların birlikte çalışma fırsatı buldukları yerel çevreci araştırma merkezi yöneticisi, çiftin fark yarattığı noktanın, bilimin doğası gereği duygusal olmayan, tarafsızlık gerektiren sürecini, anlamlı bir hikâyeye dönüştürme becerilerine dikkat çekmiştir. Sanatçıların yürüttüğü bu tür araştırmacı sanat projeleri yapıldığı dönemde sanat olarak kabul görmesi zor olsa da, bugün geçmişe dönük öncü eylemler olarak sanat tarihinde yerini almıştır (Susamoğlu, 2018: 101).

Ekolojik sanatın başta gelen önemli isimlerinden biri de Joseph Beuys' tur. Sanatçı 1971 yılında Almanya'daki ormanların hızla yok oluşundan huzursuzluk duyarak insanların yarattığı tahribata dikkat çekmek amacı ile orman içinde bir performans gerçekleştirmiştir. Sanatçı yine 1982 yılında Kassel'de düzenlenen uluslararası Documenta 7' de daha önce 1971 yılında gerçekleştirdiği 7000 meşe ağacı (Görsel 3) isimli performansını yinelemiştir. Sanatçı bu performansıyla insan ve doğa arasındaki ilişkiye dikkat çekmeye çalışmış yaşamın, toplumun ve tüm ekolojik sistemin dönüşümünü vurgulamak istemiştir. Sanatçının bu performansında 15 farklı ağaç türü kullanılmış ve meşe ağaçlarının yanlarına taş ocaklarından getirilen bazalt sütunlar yerleştirilmiştir (Saygı, 2016: 7-8).

Görsel 3. Joseph Beuys. "7000 Oaks" (7000 Meşe), Kassel 1982.

Kaynak: <https://www.google.com/search?q=beuys>.(Erişim Tarihi:29 Nisan 2021).

Sanatçı çevresel biyolojik çeşitliliğin tutkulu bir savunucusu ve Alman Yeşiller Partisi'nin kurucu üyelerinden biri olarak 1981 yılında yayınladığı manifestosunda da ekolojik krizin, küresel kapitalizmin yaşadığı krizin belirtilerinden biri olarak dile getirmiştir (Saygı, 2016: 7-8).

Günümüzde artık inkar edilemez derecede korkunç boyutlara ulaşmış durumda olan insan kaynaklı ekolojik dönüşümlerden olan iklim değişimi ve karşı karşıya bulunduğumuz iklim krizi fiziksel bir olgu olmanın ötesinde çok katmanlı ve geniş boyutlu bir karaktere bürünmüştür. Breziya'lı sanatçı, Nele Avezedo'da, yer kürenin kırılma noktasına, küresel ısınma sonucunda yaşanan iklim değişikliklerine ve çevre felaketlerine dikkat çekmek isteyen sanatçılardan biri olmuştur.

Görsel 4-5. Nele Avezedo, Melting Men, 2009.

Kaynak: <https://www.google.com/search?q=nele+avezedo>. (Erişim Tarihi: 05 Eylül 2009).

Nele 2009 yılında Berlin konser salonunun merdivenlerinde sergilemek üzere 20 cm boylarında bin adet buz heykelden meydana gelen bir enstalasyon oluşturmuştur. Nele'nin çalışması herkesin gözü önünde kısa bir süre içinde suya dönüşmüştür. (Görsel 4-5) Sanatçı buzdan yaptığı minyatür insanlar ile Grönland ve Antarktika'daki buzulların erimesine küresel ısınmaya ve insan odaklı çevre felaketlerine karşı duyarlılık yaratmak istemiştir. Avezedo'nun çalışması daha sonra WWF (Dünya Doğal Yaşamı Koruma Vakfı) ile birlikte farklı zamanlarda dünyanın farklı yerlerinde yeniden sergilenmiştir (Mamur, 2017: 1006). Avezedo'nun çalışması küresel ısınma ve iklim değişiklikleri karşısında insanların ne kadar da aciz duruma düşebileceğini ve hızla felakete doğru ilerlendiğini oldukça etkili bir şekilde göstermektedir.

Ülkemizde de ekolojik sanat denildiği zaman, akla gelen önemli sanatçılarımızdan biri Alaattin Kirazcı'dır. Kirazcı sanatın ajitatif ve provakatif dilini kullanarak farklı çerçevelerde tartışılmasını istediğini dile getirmektedir. Organik heykel projesi kapsamında 2009 yılında başladığı ekolojik sanat araştırmaları ve uygulamalarını sürdüren sanatçı proje kapsamında Kadıköy Acıbadem'deki Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi kampüsünde organik tohumlarla bir şehir bahçesi oluşturmuştur. Organik heykel projesi sanatçıya göre günümüzde insan yaşamına getirilen bir eleştiri niteliği taşımaktadır (Kirazcı, 2018: 5-6). Sanatçı, projesiyle sanatın dikkat çeken dilini kullanarak korkunç boyutlara ulaşan ekolojik tahribatin ve doğadan kopuşun yaşam üzerindeki sonuçlarının gözden geçirilmesi ve tartışmaya açılması gerektiğini öne sürmektedir.

Görsel 6. Alaattin Kirazcı, Organik Heykel Projesi, İstanbul, 2013.

Kaynak: <https://www.google.com/amp/s/indigodergisi>. (Erişim Tarihi: 09 Şubat 2018).

Ekolojik sanat projesini; farkında olmadan yürüttüğümüz ya da desteklediğimiz endüstriyel tarıma ve bu süreci destekleyen kanunlara yapılan bir eleştiri olduğunu dile getiren (Görsel 6) Kirazcı, aynı zamanda sanatın kendisi için bir atölye mekanında yapılıp, başka bir mekanda sergilenecek bir obje olmaktan çok ekolojik bir sorumluluğa dönüştüğünü dile getirmektedir (indigodergisi.com).

Doğanın tahribatına karşı onu yeniden doğal yapısına döndürme kaygısı ile üretimlerde bulunan bir diğer sanatçı, Mel Chin'dir. Sanatçı, 1993 yılında kirlilikten doğal yapısını kaybetmiş bir araziye gerekli teknik uygulamalarla, kısa bir süre içinde yeniden doğal yapısına döndürmeyi başarmıştır.

Görsel 7. Mel Chin, Hayata Dönüş Alanı, 1990.

Kaynak: <https://www.google.com/serach?sa=mel+chin+hayata+dönüş>. (Erişim Tarihi:13 Eylül 2013).

Sanatçı bu çalışmasında (Görsel 7) kimyasal atık yığınlarının yoğun olduğu bir bölgede etrafı koruyucu çitlerle çevrilmiş bir alana bitkiler ekmıştır. Çalışmada toprağa karışan kimyasal atıkların dikilen bitkiler tarafından emilerek temizlenmesi hedeflenmiştir. Sanatçı ayrıca insanların doğadan aldıklarını doğaya geri verme ilişkisini devreye sokarak ıslah projeleriyle sanatın sosyal farkındalık ve sorumluluk yaratma amaçlarına hizmet etmesi noktasında önemli bir girişimde bulunmuştur. Diğer yandan ekolojik sanat kapsamında Mel Chin ya da Heln Mayer ve Newton Harrison çiftinde de görüldüğü gibi

sanatçılar özellikle şehir planlamacıları, sosyolog, biyolog, botanikçi, ziraat bilimci ve diğer disiplinlerden bilim insanlarıyla, çeşitli çevreci sivil toplum örgütleriyle işbirliği içinde kolektif projeler üretmeye başlamış ve önemli başarılar elde etmişlerdir.

Günümüzde artık geleneksel üretim ve sergileme biçimlerinin dışına çıkan sanatçılar yeni arayışlar peşinde koşarak materyal olarak bütün dünyayı kullanmaya başlamışlardır. Artık mekân olarak dünyayı düşünen sanatçı, fikirlerini eylemleştirebilmek için her türlü malzemeyi, mekânı, doğayı hatta dünyayı kullanabilmektedir. Bu sanatçılardan biri olan Danimarkalı sanatçı Marco Evaristti, ise birey ve doğa arasındaki ilişkiyi inceleyerek, sanat deneyimini daha gerçek kılmak istemiştir. Sanatçının ses getiren çalışması 2004 yılında 780 galon kırmızı boya, üç itfaiye hortumu ve yirmi kişilik ekibi ile Grönland'da ki bir buzulu kırmızıya boyadığı eylemi olmuştur. (Görsel 8).

Görsel 8. Marco Evaristti, İsimsiz, 2004.

Kaynak:kavrakoglu.com. (Erişim Tarihi:5 Şubat 2021).

Sanatçı amacının sınırları ve çevre kirliliğini protesto etmek olduğunu vurgulamıştır. Aynı çalışmasını 2007 yılında Mont Blanc'ın tepesinde yapmaya girişen sanatçı polis tarafından tutuklanmıştır. Sanatçının çalışması "Kamusal alana tecavüz" olarak algılanıp "Sanat adına doğayı bu şekilde sahiplenip dönüştürmeye insanın ne ölçüde hakkı var?" sorusunu gündeme taşımıştır (kavrakoglu.com). Sanatçı eylemiyle endüstrileşmenin aksine doğanın barındırdığı, sakin, huzurlu ve yapay olmayana politik bir yaklaşım ile dikkat çekerek farkındalık yaratmaya çalışmıştır.

Sonuç olarak; 1960 sonrasında yeryüzü ve doğaya müdahaledeki eğilimler, doğaya olan yönelişi ortaya koymuştur. Geçmişten bu güne değin, doğadan ilham alan sanatçı, ekolojik sanat üretimleriyle doğa ve arasındaki mesafeyi ortadan kaldırarak doğanın bizzat içinde yer almış ve plastik sanatlara yeni bir bakış açısı getirmiştir. Bu bakış açısıyla üretimde bulunan sanatçılar küresel kapitalizme ve sanat piyasasına karşı politik bir duruş sergilemenin yanında çevreci sanatsal bir üslup geliştirerek doğa alanlarını kendi yaklaşımlarıyla biçimlendirip izleyiciye sunma olanağı sağlamışlardır. Özetle ekolojik sanatta ekolojik sistem sanatın bir parçası olmuş, sanatçılar çevresel sorunlar karşısında, düşünmeye, tartışmaya, yaşam biçimimizi gözden geçirmeye ve çevresel sorunlar karşısında duyarlılık yaratmaya çalışmışlardır.

3. Sonuç

Sanayi Devrimi sonrası ile gelişen teknolojik gelişmelerin yarattığı hızlı tüketim ve özellikle insan odaklı yaratılan nükleer ve kimyasal kirlilik, asit yağmurlarına, toplu hayvan ölümlerine, çölleşmeye, küresel iklim değişikliklerine bağlı olarak biyolojik çeşitliliğin azalmasına neden olmuştur. Özellikle 1960 sonrası bu olumsuz gidişatın sonucunda "Ekoloji Bilimi", büyük bir önem kazanmıştır. Bu gelişmelerle birlikte çevre hareketlerinin toplumsal hareketlere eklenmesi ekoloji bilimine aynı zamanda,

sanayileşmiş küresel kapitalizmin sosyal dengeleri etkilemesinden dolayı politik bir boyut da kazandırmıştır.

1960'lı yıllardan itibaren ortaya çıkan bu geniş çaplı sorunlar, sanatta da yeni yaklaşım biçimlerini beraberinde getirmiştir. 1970 ve 90'lar arası "Arazi Sanatı", "Çevresel Sanat", "Green Art", "Ekolojik Sanat", "Hava Sanatı" vb. isimlerle tanımlanan dış mekân işleri, çevre katliamları sonrasında "doğa" sanatı örnekleri olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Sanatçılar, geleneksel galeri ve müze mekanlarından uzaklaşarak, sanayileşme ile birlikte devasa boyutlara ulaşan doğanın, yıkımına dikkat çekmek, doğayı yaşanır kılmak ve sanat aracılığıyla yeniden insanın doğayı keşfetmesini sağlamak için ekoloji temalı işler üretmeye başlamışlardır. Bu yaklaşım biçimlerinde doğa, sanatın bir parçası olmuş, sanatçılar disiplinler arası bağlamda bilim insanları ve çevreci sivil toplum örgütleriyle işbirliği içinde çevresel sorunlara karşı projeler üreterek uluslararası arenada önemli başarılar elde etmeye başlamışlardır.

Sonuç olarak, ekolojik sanat felsefesi; ekolojik bilinç, insan, doğa ve çevre birlikteliği üzerine şekillenen evrensel bir harekettir. Ekolojik sanat dünyanın kaynaklarını ve yaşam formlarını korumayı ve iyileştirmeyi amaçlayan bir sanat türü ve sanatsal uygulamadır. Bu tanımdan hareketle, ekolojik sanatçı; yeryüzünde yaşayan canlılar ve onların yaşam alanları üzerinde oluşan tahribatı onarmak ve buna farkındalık yaratmak amaçlı sanatsal üretimlerinde duyarlılığı temel alan bir aktivist olarak tanımlanabilir.

4. Kaynakça

- Birdişi, F. (2014). "Çevreye Metaekolojik Yaklaşım ve Doğada Karşılıklı Dayanışma İlkesi", Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt/9, Sayı:1. S.25-46.
- Ceritli, İ. (2001). "Çevreci Hareketin Siyasallaşma Süreci", C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:25, No:2, S. 213-226.
- Çay, A. (2021). "İklim Krizine Politik Bakış Açısı: Toplumsal Ekoloji", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Son Dönemeç: Ekolojik Kriz, Yıl:24, Sayı: 95, Doğu Batı Yayınları, S. 250-166.
- Çebi, S. S.(2021). "Ekoloji, İdeoloji, Özneleşme ve Hukuk", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Son Dönemeç: Ekolojik Kriz, Yıl:24, Sayı: 95, Doğu Batı Yayınları, S. 11-43.
- Çilingir, L. (2018). "İnsan Doğa İlişkisinin Etik Temeli", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:11, Sayı: 58.
- Erdoğan, N.S, Ertop, S. Özdemir, U. (2020). "Doğa ve İnsan İlişkisi Bağlamında Caspar David Friedrich'in Manzara Resimleri", *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, S.172-183.
- Frago, F. (2017). Sanat, (Çev. Ö. Doğan). Doğu Batı Yayınları, İstanbul.
- Genel Ekoloji, avesis.istanbulc.edu.tr, Erişim Tarihi: 09 Şubat 2021.
- Göktolga, O. (2013). "Yeni Siyaset ve Ekolojik Hareketler", *Birey ve Toplum Dergisi*, Cilt/3, Sayı: 1. S.127-136.
- Gül, F. (2013). "İnsan Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:14, S. 17-21.
- Röportaj, Ekolojik Sanat ve Organik Heykel: Endüstriye Bir Tepki Eylemi, indigodergisi.com. Erişim Tarihi: 9 Şubat 2018.
- Karavit, C. (2008). *Doğadaki İz: Yeryüzü Sanatı*, Telos Yayıncılık, İstanbul.
- Kartal, H. B. Nisa Kartal, A. (2020). "İnsan ve Doğa İlişkisi Üzerine Bir Deneme: 1960 ve1970'lerde Çevrecilik Yaklaşımları", *Journal Of Urban Culture And Management*, Cilt/13, Sayı:4, S.761-770.

Çağdaş Sanata Varış 303 / Ekolojik Sanat 3, kavrakoglu.com, Erişim Tarihi: 2 Şubat 2021.

Kışlalıoğlu, M. Berkes, F. (2019). Çevre ve Ekoloji, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Kirazcı, A. (2018). Ekolojik Sanat: Yeni Bir Paradigma mı, Evrensel Bir Zorunluluk mu? www.researchgate.net, Erişim Tarihi:12 Aralık 2018.

Mamur, N. (2017). "Ekolojik Sanat: Çevre Eğitimi İle Sanatın Kesişme Noktası", Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt/13, Sayı:3, S. 1000-1016.

Maltaş, A. (2015). Ekoloji Ekseninde İnsan Doğa İlişkisi ve Özne Sorunu, Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Sayı:17, S.1-8.

Saygı, S. (2016). "Çağdaş Sanatta Doğa Algısı ve Ekolojik Farkındalık", Sanat Tasarım Dergisi, dspace.marmara.edu.tr.

Sevgi, O. (2015). "Ecology Teriminin Türkçe Karşılıkları Üzerine Bir Değerlendirme", Avrasya Terim Dergisi, Cilt/3, Sayı:1, S. 27-46.

Su, S. (2014). Çağdaş Sanatın Felsefi Söylemi, Profil Yayınları, İstanbul.

Susamoğlu, F. (2018). "Güncel Sanatta Ekolojik Yaklaşımlar ve Ekozofi Kavramı", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı:41, S. 96-103.

Türkçe Sözlük. (1988). Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Sözlük Bilim ve Uygulama Kolu Yayınları: 2, Ankara.

Tırış, G. (2018). Ekolojinin Siyasallaşması ve Ekolojik Yurttaşlık. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.

Torunoğlu, E. (2006). Ötekilerin "Çevresi", Ütopya Yayınevi, Ankara.

Porrit, J. (1989). Yeşil Politika, (Çev. Alev Türker), 2. Basım, Ayrıntı Yayınları,

Önder, T. (2003). Ekoloji, Toplum ve Siyaset, Odak Yayınevi, Ankara.

Yardımcı, S. (2006), İnsan Doğa İlişkisi Ekseninde Derin Ekoloji ve Toplumsal Ekoloji. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.

Görseller İçin Kaynaklar

Görsel 1-2. exhibits.stanford.edu/harrison, Erişim Tarihi: 29 Ocak 2021.

Görsel 3. https://www.google.com/search?q=beuys, Erişim Tarihi: 29 Nisan 2021.

Görsel 4-5. https://www.google.com/search?q=nele+avezede, Erişim Tarihi: 05 Eylül 2009.

Görsel 6. https://www.google.com/amp/s/indigodergisi, Erişim Tarihi: 09 Şubat 2018.

Görsel 7. https://www.google.com/serach?sa=mel+chin+hayata+dönüş Erişim Tarihi:13 Eylül 2013.

Görsel 8. kavrakoglu.com, Erişim Tarihi:5 Şubat 2021.